

L'exili filosòfic d'Eduard Nicol

Jorge Enrique Linares Salgado*

Resum

En aquest article s'analitza el que va suposar l'exili pel filòsof Eduard Nicol (1907-1990), que va néixer a Barcelona i que es va exiliar a Mèxic després de la Guerra Civil (1936-1939) per lleialtat a la Segona República. Format en l'ambient de la cultura catalana de la Universitat de Barcelona, Nicol es va veure obligat a canviar de llengua per tal de continuar la seva labor docent i intel·lectual. A Mèxic sempre es va sentir un refugiat, una situació que li va permetre meditar sobre el propi ésser hispanoamericà, una reflexió que el va portar a revisar la colonització evangelitzadora duta a terme per l'imperi espanyol. Tot plegat, convida a l'autor d'aquest treball a buscar una nova identitat mexicana i iberoamericana que inclogui també els elements indoamericà i afroamericà. Es tracta, en definitiva, d'una tasca encara pendent que requereix, com deia Nicol, més filosofia de la història com a ciència estricta.

Paraules clau

Eduard Nicol, filosofia, llengua, exili, Mèxic, colonització

Recepció original: 30 de juliol de 2024

Acceptació: 25 de setembre de 2024

Publicació: 24 de gener de 2025

Introducció

Si hem de resumir en una frase la manera com Eduard Nicol (1907-1990) va viure i pensar el seu exili a Mèxic seria aquesta: experiència tràgica¹. En una entrevista amb el filòsof Xavier Rubert de Ventós, explicava que havia viscut tres exilis. Nicol diu:

[...] l'exili manifest de viure en una terra diferent d'on s'ha nascut i educat. [...] l'exili de la llengua: jo no havia escrit ni una sola línia en castellà durant els meus anys de Barcelona. Vaig escriure per primera vegada en castellà quan vaig venir a Mèxic. [...] Finalment, hi ha la qüestió de l'exili intel·lectual o cultural, que no està determinat per la meua presència a Mèxic, sinó que és el mateix que, en menor grau, havia trobat a Espanya. El fet és que la cultura en llengua castellana és una cultura exiliada dels centres de producció cultural europea. (Revista *Anthropos*, 1998, p. 21)

Per aconseguir que la seva obra es difongués el més àmpliament possible a Hispanoamèrica, Nicol va haver de publicar els seus llibres en castellà abandonant el català; i va decidir quedar-se a Mèxic, malgrat haver tingut ofertes de treball als Estats Units d'Amèrica². Era cert que un acadèmic que viu en l'àmbit hispanoamericà està allunyat del centre del pensament filosòfic mundial, a causa del colonialisme imperant del qual no hem pogut lliurar-nos.

Aquesta condició perifèrica va condemnar a l'oblit les obres dels millors filòsofs espanyols de l'exili, pel fet que poques de les obres dels exiliats han estat traduïdes i, per tant,

(*) Jorge Enrique Linares Salgado és Professor de la Facultat de Filosofia i Lletres, UNAM (Universidad Nacional Autónoma de México). Aquest text correspon a la intervenció de l'autor el dia 11 de juny de 2024 a l'Ateneu Barcelonès, en la sessió dedicada a «Joaquim Xirau i Eduard Nicol, dos filòsofs de l'exili». ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1877-5675>. Adreça electrònica: jelinaires@unam.mx.

(1) Este trabajo ha sido posible gracias a la ayuda para estancia sabática del programa PASPA de la Dirección General de Asuntos del Personal Académico de la UNAM, realizada durante 2024.

(2) La versió extensa en castellà d'aquest article serà publicada a la revista *iMex* (México interdisciplinario), a finals de 2024. <https://www.imex-revista.com>.

són desconegudes fora del nostre àmbit cultural³. Però l'exili filosòfic de Nicol encara és més profund. Com altres espanyols exiliats, va decidir no participar a la política mexicana (encara que es va nacionalitzar des del mil nou-cents quaranta), va escriure articles periòdics⁴ en la premsa nacional que es limitaven a tractar temes culturals i filosòfics, però no polítics.

[...] Jo no he pogut fer a Mèxic el que hauria realitzat a Espanya, ja que, malgrat la meua vocació filosòfica, tenia la temptació d'intervenir en política, no com a diputat ni senador, sinó intervenint intel·lectualment, com ho van fer altres pensadors amb motiu de l'arribada a Espanya de la República. [...] a Mèxic no puc; encara que passessin dos segles de viure aquí, jo seguiria sent un espanyol per als mexicans. La distinció en aquest país entre un mexicà per naixement i un per adopció és una diferència que mai s'esborra. En aquestes condicions no es pot intervenir en política sense que et considerin un intrús. De manera que jo a Mèxic he portat la meitat de la vida que hauria portat a Espanya; i aquesta és una part de la tragèdia. L'altra és parlar en una llengua que no és la meua, que, tot i que la serveixi i l'estimi, segueix sent aliena. (Castiñeira, 1991, p. 155)

Nicol va testimoniar al llarg de la seva vida els efectes catastròfics de tres guerres i va comprendre que la situació mundial estava marcada per una violència extrema que es manifestava en la pèrdua de la comunitat política europea. Segons Nicol, la primera guerra mundial (que va esclatar quan ell tenia set anys) es va prolongar a la segona, de manera que Europa hauria suportat una sola guerra devastadora des de mil nou-cents catorze a mil nou-cents quaranta-cinc. Així mateix, la Guerra Civil del trenta-sis va destrossar l'esperança d'una Espanya republicana i va ser el succés traumàtic que va canviar el destí hispànic, però que va reafirmar la vocació filosòfica de Nicol i va enfortir la seva aspiració a reconstruir una comunitat política hispanoamericana. Així doncs, la filosofia *nicoliana* va quedar emmarcada en la circumstància vital d'una violència omnipresent i normalitzada durant el segle vint.

La filosofía discurre en el siglo xx bajo el signo de la muerte. Pensando nada más en las dos terribles guerras mundiales, y en los generales infortunios que trajeron, diríamos que éste es un siglo que atrae las maldiciones. La razón se ausenta y cede el lugar a los más sombríos delirios. La turbación y la violencia sustituyen a la esperanza en ese vivir al día de la gente. Una ambición desesperada y tenaz cubre la acción humana en todas partes. La voluntad (la voluntad de poder) actúa sin razón, sin un proyecto de orden. [...] Lo que ahora presenciamos es la implantación mundial del principio del poder como recurso inmediato y común. Vemos que unas veces predomina como nunca la razón de fuerza mayor, contra la que nada se puede. Pero otras veces la sinrazón humana (demasiado humana) predomina por su desenfreno. ¿No son estos signos claros de decadencia? (Nicol, 2021, p. 563)

En aquest context de violència global, Nicol també percebia els indicis de la possible mort de la filosofia perquè es començaven a perdre les condicions vitals per a l'exercici del pensament lliure. Per aquesta raó, Nicol entrellucava que la filosofia tenia els dies comptats, no per les seves crisis teòriques, o perquè hi hagués pensadors que decretaven la mort de la tradició occidental (com Nietzsche o Heidegger), sinó per una insospitada mutació de la mundanitat històrica davant de l'imperi d'allò que ell va denominar la «raó de força major», el sorgiment d'aquesta altra raó tecnològica global que governa sense donar raons, i que –en no ser pròpiament humana– podria eclipsar completament la raó filosòfica. Així doncs, Nicol va sofrir un quart exili que va acabar arrabassant-li la calma i potser la satisfacció per una copiosa obra de quinze llibres que és testimoni d'una vocació filosòfica sense igual. És el desterrament sofert premonitòriament per intuir la fi de tota

(3) Existeix, fins ara, un únic llibre de Nicol traduït a l'italià per María Lida Mollo: Nicol, E. (2007) *Metafisica dell'espressione*. Napoli, La Città del Sole. L'obra de Nicol no ha estat suficientment llegida i reconeguda en els cercles acadèmics d'Espanya ni de Catalunya, ni en altres latituds d'Iberoamèrica, fora de Mèxic.

(4) Nicol va publicar durant diversos anys a Mèxic una columna setmanal als diaris *El Nacional* i *Novedades*.

filosofia, i amb ella, de les vocacions lliures (les ciències, les arts, la narrativa històrica), ja que –segons Nicol– el món actual s'està transformant de manera que faria impossible la continuïtat de la «raó que dona raó». Nicol va entreveure l'amenaçat futur de la filosofia⁵ i aquest descobriment sorprenent no podia tornar-li la cànida il·lusió en una *philosophia perennis*.

Refugiat, però no transterrat

Nicol va manifestar sovint el sentit personal de l'*experiència* de l'exili: la impossibilitat de retornar a la pàtria i recuperar el món cultural que la Guerra Civil havia destruït, juntament amb la inviabilitat de simplement trasplantar-lo a Mèxic, malgrat els vincles historicoculturals i de la innegable generositat amb què la Universitat Nacional va rebre a Mèxic els exiliats espanyols.

L'experiència tràgica de l'exili de Nicol va quedar plasmada filosòficament en diversos llibres. A la *Crítica de la razón simbólica* (1982) trobem l'explicació ontològica del fenomen de l'exili quan medita sobre el sentit del no-ésser. Nicol assenyala que en l'existència humana el no-ésser es manifesta específicament en aquelles alternatives abandonades, sigui per necessitat, per atzar o per decisió pròpia, però que es resisteixen a desaparèixer, que no s'esvaeixen ni s'obliden:

Este no-ser es el de lo que pudo ser; conserva en su negatividad el estatuto ontológico positivo de lo posible [...] [pero] que envuelve una doble negación. [...] cada una de ellas no fue sino posible, y luego se convierte en imposible. Las alternativas desechadas por decisión se incorporan a la personalidad de un ser que se define ontológicamente como ser-posible. [...] El hombre se cualifica [...] por lo que no hizo, tanto como por lo que ha hecho: su ser por su no-ser. Incluso quedan adheridas al ser, y sirven para comprenderlo en su individualidad, aquellas posibilidades que se perdieron por decisión propia: por decisión ajena o por azar. (Nicol, 1982, p. 254-255)

Per això, Nicol comprenia que la seva situació vital com a exiliat estava determinada per la impossibilitat efectiva de retorn a Espanya i les pèrdues personals que no s'esborren i, a més, sempre es va oposar amb vehemència al neologisme que va inventar el seu col·lega José Gaos, el de ser «transterrat». Nicol expressava amb tota severitat la seva visió personal de l'exili, perquè la paraula «transterrat» li semblava una impostació⁶ que no feia justícia a la comunitat dels refugiats republicans espanyols. La notable diferència amb l'exiliat espanyol és que la llengua materna d'aquest últim era el castellà (com Gaos) i podia sentir-se a Mèxic com a casa seva; en canvi, l'exiliat català no.

Som emigrats, no som transterrats. El transterrat és un desheretat. La paraula [...] es pot fer servir de bona fe, però si la fa servir un filòsof s'ha d'examinar en les seves implicacions; pretén ser un concepte que designaria la condició comuna dels emigrats. [...] és una falsedat. La paraula emigració és bona i antiga, i designa una condició objectiva. [...] la Terra de l'home, com la seva llengua, no és cosa que es pugui permutar. Cap home cabal [...] ben arrelat, pot renunciar interiorment al que és constitutiu del seu ésser, com la terra, i sobretot la llengua. Emigrar és sentir-se privat del més propi. Viure en el dolor i en silenci. (Castiñeira, 1991, p. 92)

En l'entrevista que va tenir amb Raúl Gómez, publicada el 1989 a Mèxic, Nicol torna al seu profund desacord amb l'adjectiu «transterrat» de Gaos, que tothom havia celebrat

(5) Vid. Nicol, E. *El porvenir de la filosofía* (1972) i *La reforma de la filosofía* (1980).

(6) Recordem que durant el segle xx hi va haver diferents onades de migració espanyola a Mèxic. Abans de l'arribada dels refugiats republicans, hi havia una comunitat molt sòlida d'immigrants espanyols. Els refugiats de la Guerra Civil no van ser rebuts amb molta simpatia per la comunitat espanyola mexicana, per ser *rojos* o per haver donat suport a la República, com era el cas de Nicol.

des de llavors i fins i tot ara s'utilitza amb certa normalitat, i insisteix que el terme correcte és emigrat o, en tot cas, refugiat:

Lo de transterrats no és que sigui innoble, però sí fals. [...] els homes [...] no són transterrats perquè la terra no es canvia; s'adopta, com en el meu cas, una altra terra; s'adopta una altra llengua, l'espanyola, la meua és el català; i aquesta no me la canvia ningú! I a la meua terra tampoc. He adoptat l'espanyol i una altra terra a les quals serveixo amb amor. Però una cosa és estimar el que és aliè i una altra molt diferent considerar-ho propi. La terra i la llengua no es canvien. (Castañeira, 1991, p. 154)

La llengua callada i l'odi a qui parla diferent

Nicol va dir a la seva conferència d'atorgament de l'honoris causa per la Universitat Autònoma de Barcelona el 1984: «Jo no he pogut pensar durant els últims quaranta-quatre anys en català. Allò que va tenir de tràgic aquesta situació va ser la necessitat d'optar entre la llengua i la llibertat. Em vaig decidir per la llibertat, i ara recobro la llengua». Nicol expressava així l'experiència de parlar una llengua que va ser prohibida durant el franquisme. Però cal dir el mateix de l'odi de l'Imperi Espanyol cap a les llengües i cultures dels pobles originaris d'Amèrica, que no van ser evangelitzats i obligats a parlar espanyol per obra de caritat, sinó per imposició colonial durant tres segles.

El fet històric és que al llarg de la colonització i de l'era independent d'Hispanoamèrica, les llengües originàries van ser relegades per l'odi i la discriminació dels conqueridors, i després per criolls i mestissos hispanoamericans. Nicol diu:

Antes de la época moderna, el hombre no había sufrido [...] esa terrible dolencia que es el odio a la palabra ajena; no por lo que en ella dice el otro, sino porque es ajena, y como tal diferente; porque es la palabra del otro, y esta alteridad es una amenaza a la superioridad propia; como si la existencia del tú fuera un agravio irreparable y una mengua del yo. [...] Este es un odio lúcido. Aunque inconsciente de su clarividencia, intuye que en el hombre el ser es expresión, e impidiendo la expresión ataca el ser osado y odiado. El odio a la independencia es el sufrimiento del pobre conquistador, dominador, avasallador. Y si no hay manera, para desahogar esa pasión, de matar a todos los que hablan diferente, sólo porque ellos hablan a su modo, se busca la manera de matar su lengua, que es un modo de arrebatarles el alma en vida. El odio a una lengua es el odio al alma ajena. (Nicol, 2007, p. 180)

Nicol, doncs, reflexiona sobre l'odi irracional dels conqueridors i dels Estats autoritaris moderns. No hi ha més acte d'intolerància i de violència contra la diferència humana que prohibir parlar una llengua pròpia. Per tant, el racisme i el colonialisme destrueixen les altres llengües, les originàries dels territoris conquerits o les que són minoritàries en una nació que –consta– ha estat plurilingüe, com Espanya. La violència contra les llengües autòctones va ser exercida per l'Imperi Espanyol dues vegades: primer contra les llengües àrab i mossàrab a les terres conquerides als regnes andalusins; i després contra les llengües originàries d'Amèrica, encara que moltes van sobreviure malgrat el domini colonial. En efecte, les llengües callades van persistir mitjançant múltiples vocables (tant de l'àrab com de les llengües ameríndies) enriquint el castellà *imperial*. Segles més tard, el franquisme va intentar bandejar les llengües ibèriques no castisses: el català i l'eusquera, principalment.

No es lo que el otro vale, ni lo que tiene, ni lo que él hace lo que resulta odioso. Es *lo que es*. Y como el odio es sagaz, pronto descubre el punto donde ha de atacar. Lo ataca en el verbo, que es el ser. Y quien posee un verbo perseguido pronto va a sentirse humillado y, así, menguado; pronto va a decaer en su existencia, privado de esa luz y ese calor, de esa energía vital y de esa nobleza que es la lengua propia. (Nicol, 2007, p. 181)

Aquesta reflexió de Nicol, en el seu darrer llibre publicat pòstumament el 1990 (*Formas de hablar sublimes. Poesía y filosofía*), contrasta amb la manera com va interpretar la

colonització espanyola i la imposició de la llengua castellana, com veurem, al seu assaig de 1961: *El problema de la filosofía hispánica*⁷.

La meditació sobre el propi ésser hispanoamericà

Els exiliats republicans van participar entusiastament en el debat sobre la singularitat cultural i sobre quina havia de ser la identitat pròpia d'Hispanoamèrica i, en particular, de Mèxic. Aquest debat sobre el propi ésser havia estat iniciat a Mèxic per Samuel Ramos i Octavio Paz, i el van continuar els deixebles de Gaos, principalment Leopoldo Zea, Emilio Uranga i Luis Villoro⁸. No obstant això, per a Nicol, aquesta «meditació sobre el propi ésser» es va convertir en una forma d'entotsolament del pensament a Hispanoamèrica, cosa que considerava negatiu per al desenvolupament professional de la filosofia i, sobretot, per apuntalar la seva presència i rellevància en l'ordre mundial. Nicol deia:

Parece como si no pudiéramos hacer filosofía en nuestro mundo hispánico sin debatir previamente la cuestión del carácter y el estilo de lo que vamos a hacer, y de la manera cómo esto pueda avenirse con el genio autóctono y con los destinos de nuestra comunidad. [...] Éste ha venido a ser [...] uno de los rasgos característicos de nuestra filosofía. Ella se distingue de otras por su curioso ensimismamiento: porque se ocupa tanto de sí misma casi más asiduamente que de los problemas filosóficos. Queremos resolver lo que somos hablando de ello. Otros son lo que son, sin hablar tanto, porque hacen lo que hacen. (Nicol, 1998, p. 21)

Nicol va qüestionar la mistificació dels suposats trets exclusius del pensament hispanoamericà i, en particular, la glorificació de l'estil assagístic de tall literari, no científic, l'ambigüitat conceptual i el recurs a formes metafòriques i retòriques no típiques del racionalisme modern. Tanmateix, Nicol pot ser considerat un dels grans assagistes filosòfics en llengua castellana, tant com Ortega y Gasset o Unamuno⁹, ja que ell va intentar consolidar un estil rigorós i sistemàtic de l'assaig filosòfic.

Nicol sosté que la filosofia hispànica pot inserir-se en la història universal si és capaç de fer filosofia com a ciència rigorosa, elevant el pensament a un nivell universal tant en els temes com en els mètodes, sense pressuposar una pretesa vestidura idiosincràtica.

Nicol distingia entre filosofia *espanyola* i filosofia *hispànica*, però no incloïa en aquest concepte la diversitat cultural hispanoamericana; hauria estat millor anomenar-la simplement filosofia en castellà. Emperò, avui resulta estrany parlar d'*hispanitat*¹⁰ comuna i de «filosofia hispànica», ja que ara parlem més aviat d'Ibero-Amèrica (incloent-hi Espanya i Portugal) en una comunitat que uneix i separa tota la península ibèrica amb les nacions

-
- (7) Aquest assaig és singular en l'obra de Nicol, ja que contrasta amb els seus temes filosòfics clàssics sobre l'ésser i el conèixer, la veritat, la història o la fenomenologia de la raó dialèctica. Juntament amb alguns textos de *La vocación humana* (1953), és l'única obra que va dedicar al pensament hispanoamericà.
 - (8) Obres principals: Samuel Ramos, *El perfil del hombre y la cultura en México* (1934), Octavio Paz, *El laberinto de la soledad* (1950); Emilio Uranga, *Análisis del ser del mexicano* (1952); Leopoldo Zea, *Conciencia y posibilidad del mexicano. El Occidente y la conciencia de México. Dos ensayos sobre México y lo mexicano* (1952); Luis Villoro, *Los grandes momentos del indigenismo en México* (1950), Jorge Portilla, *Fenomenología del relajo* (1965).
 - (9) Models d'assaig filosòfic són les seves obres: *El porvenir de la filosofía* (1972), *La agonía de Proteo* (1981), *La vocación humana* (1953), *Formas de hablar sublimes. Poesía y filosofía* (1990).
 - (10) Aquesta és la idea d'hispanitat que formula Nicol: «Por lo que se refiere a la idea del hombre [...] fundamental para la formación de un ethos común— yo dijera que la base es esa unidad vital y cultural creada por los indios y los españoles conjuntamente desde el primer contacto, y consagrada por la Independencia. Para unos y para otros comenzó ya entonces algo completamente nuevo, diferencial y propio [...]; algo que no depende de las vicisitudes políticas; [...] A esa comunidad del espíritu y de la sangre, del verbo encarnado (que fue, marquémolos bien, para que lo entiendan igualmente los españoles, revelada por la Independencia, y no escindida por ella), la llamaríamos hispanidad» (Nicol, 1998, p. 102).

iberoamericanes. La denominació *nicoliana* de filosofia hispànica no sols subratlla el fet evident que s'expressa en castellà, sinó també la preponderància de l'herència hispànica en detriment de les cultures americanes, tant precolombines com de l'època moderna. Aquesta expressió inequívoca d'hispanisme és fruit d'una concepció idealitzada de la colonització d'Amèrica que intentava contrarestar la llegenda negra sobre l'imperialisme espanyol, que aclaparava tant el nacionalisme i l'orgull hispànics abans i després de la Guerra Civil. Aquest és un debat que encara continua en el moment present.

La tesi que sosté Nicol, i que molta gent culta –tant a Espanya com a Mèxic– repeteix, és que la colonització americana per l'Imperi Espanyol va ser, en un balanç general, *favorable* per als pobles amerindis; és a dir, que fou una «obra de civilització» (com pensava Nicol mateix): una evangelització humanista, encara que mitjançant la imposició de la llengua castellana i de la religió catòlica. Però, al meu entendre, aquesta idealització de la colonització d'Amèrica, molt evident a l'obra de Nicol, era comuna entre els exiliats republicans espanyols, i per això alguns se sentien transterrats; és a dir, com a casa, perquè a les ex colònies van prevaldre dos trets hispànics inequívocs (la llengua castellana i el catolicisme), malgrat la supervivència en resistència dels pobles originaris, i de les seves diverses llengües, cultures i creences religioses.

A la distància temporal, avui podem qüestionar d'arrel aquesta valoració favorable de la Colònia com a obra de *civilització* perquè va implicar el procés sistemàtic de destrucció o suplantació de les cultures i llengües originàries. Avui sabem que el *mestissatge* tan notable a Mèxic i a altres països amb poblacions indígenes significatives (com el Perú, Bolívia o Guatemala) va ser més cultural que biològic, més una transculturació dels indígenes que una amalgama racial (Navarrete, 2016)¹¹. Però la valoració colonial positiva de Nicol suposava que les cultures i les llengües indígenes van ser destruïdes o simplement substituïdes per la cultura hispànica. I és evident que no va passar així.

La hispanitat com a base de la comunitat hispanoamericana

Nicol té cura d'advertir-nos que el seu llibre *El problema de la filosofia hispànica* (1961) és un assaig d'opinió, que no fa ciència filosòfica i que ell no és un expert en els temes històrics que aborda. Tot i això, és un llibre molt honest i, per tant, revelador de la seva visió sobre la colonització d'Amèrica, i de Mèxic en especial, així com de la idea d'un vincle indestructible entre Hispanoamèrica i Espanya que els exiliats, principalment, els filòsofs i historiadors –i no només Nicol– comparten.

Com assenyala Nicol, les guerres d'independència i les posteriors revolucions al segle vint (especialment la mexicana) van generar una meditació pertinaç (gairebé obsessió) sobre el propi ésser, més aviat de caràcter costumista, auto-referent, però, alhora, ecumènic. Els pensadors hispanoamericans es van preguntar: quin és el sentit de la nostra

(11) Federico Navarrete (2016) sosté amb arguments plausibles que la idea del mestissatge racial entre homes espanyols colonitzadors i dones indígenes sotmeses és un mite creat per l'Estat mexicà durant el segle xx. Hi va haver mescles biològiques i genètiques, sens dubte, però no en la proporció majoritària que es creu. A més, Navarrete assenyala que sovint s'oblida el component africà i asiàtic que també es troba en la sang de molts/es mexicans/es. El mestissatge va ser un procés de transculturació pel qual molts pobladors indígenes van ser transmutats en mestissos en imposar-se el castellà i la cultura hispànica-europea-blanca, sobre les llengües, els costums i les cultures autòctones. El mestissatge va ser un blanquejament eurooccidental de l'indígena, més que una indigenització de l'espanyol i europeu.

identitat, en què es fonamenta, en el passat o el present? En allò indígena, en allò hispànic, en la llengua comuna? Quina és la nostra posició al món i quina ha de ser l'autèntica vocació d'Hispanoamèrica i d'Espanya? Nicol –com hem dit– pugnava per una filosofia i una cultura hispanoamericana universals (vol dir occidentalitzades), però acceptava la rellevància i la necessitat de la meditació sobre l'ésser hispanoamericà. Per a Nicol, la indagació sobre el nostre propi ésser és legítima i necessària, justament perquè Hispanoamèrica havia de forjar-se una identitat simbòlica per afirmar la seva diferència i, alhora, la seva pertinença al món occidental modern.

Així, la resposta de Nicol davant aquesta cerca identitària s'ha de centrar en el concepte d'hispanitat; és a dir, a la unitat cultural que –segons Nicol– posseeix dues espècies: una americana i una altra espanyola, però mostra un desequilibri entre els seus components europeu i amerindi per inclinar-se cap a una occidentalitat o eurocentralitat moderna, mitjançant un mestissatge cultural que va transmutar (i va negar) l'indígena per integrar-lo a l'hispànic.

[...] lo hispánico no es equivalente a lo español. No es un eufemismo con que lo español haya de hacerse más aceptable para los hispanoamericanos. [...] una vez que se ha afirmado que España no se identifica con la hispanidad, sino que es sólo una parte de ella, debe añadirse que Hispanoamérica no es tampoco, en conjunto, sino una parte de esa misma hispanidad. [...] Hay una forma o especie española de la hispanidad, y hay otra especie o forma americana. [...] Rechazar la hispanidad equivale, para el hispanoamericano, a perder algo de su propia identidad por causa de un mero equívoco verbal. Correspondientemente, el español que cree de manera implícita que le basta serlo para tener suficiencia vital, para poseer condición de hispanidad, vive ignorando que existe otra parte de su mismo ser: la que completa el ser general, genérico o generador. (Nicol, 1998, p. 106-107)

Nicol pensava que seria un greu error que les nacions hispanoamericanes¹² s'aferressin a conformar una nova identitat historicocultural a partir del seu passat indígena o en una suposada unitat política «panamericana». El panamericanisme i, encara més l'«indigenisme», podrien constituir un ideal polític a futur; però –segons l'opinió de Nicol– no representaven la base d'una unitat sociopolítica operant i, per això, semblava inviable una autodefinició «indoamericana»¹³ per a l'edificació d'una sòlida comunitat hispanoamericana.

[...] En el orden espiritual, no hay comunidad panamericana. [...] Si hemos de encontrar para toda Hispanoamérica un elemento básico o radical, sobre el cual deba establecerse el *ethos* de esta comunidad, podemos ir eliminando sucesivamente todos aquellos caracteres que no sean en realidad comunes, y que por ello mismo no han de ser operantes. No puede por esto llamarse en rigor Indoamérica a Hispanoamérica; la raza no es ahora un elemento común, y no es radical porque no fue común originalmente. (Nicol, 1998, p. 89)

Nicol qüestiona la ideologia indigenista però la redueix a un component *racial*. Val dir que en aquella època no havia sorgit, en efecte, un moviment polític des dels propis

-
- (12) Les altres dues nacions nord-americanes (EUA i Canadà) no van tenir aquest problema d'assimilació per haver exclòs, segregat i intentat exterminar completament les poblacions i cultures indígenes; per no haver-se barrejat amb elles ni haver volgut integrar-les en les cultures angloamericana o francoamericana.
- (13) Encara que existeixen pobles originaris a tota Amèrica, els sis països que tenen comunitats indígenes més grans i reconegudes són: Bolívia (44% del total de la seva població), Guatemala (42%), Perú (41%), Panamà (12.5%), Xile (13%) i Mèxic (10%). Són —en canvi— molt petites les minories indígenes a Costa Rica (2.4%), Veneçuela (2.7%), Argentina (2.4%), Uruguai (2.4%) i Brasil (0.8%) o EUA (2.9%). No obstant això, les poblacions indígenes més nombroses es troben a Mèxic (més de 10 milions) i als EUA (més de 9 milions), Guatemala (més de 6 milions), Perú (gairebé 6 milions), Bolívia (més de 4 milions) i Xile (més de 2 milions). Dades preses de Viquipèdia: «Indígenes d'Amèrica». https://es.wikipedia.org/wiki/Indígenas_de_América [accés: gener de 2024].

pobles originaris, ja que estem molt abans de la rebel·lió zapatista, i sospita que tal ideologia enardiria noves formes de racisme i de violència social entre els diversos grups ètnics hispanoamericans. Nicol passava per alt el fet bàsic que, en nacions com Mèxic (a diferència d'Argentina o Uruguai), la qüestió indígena no es redueix al component «racial» ni podia resoldre's integrant (sotmetent) aquests pobles originaris al model del mestissatge cultural occidentalitzat ni marginant-los en l'exclusió de drets (com ha estat en tot el continent americà), i la negació de la seva autonomia lingüística, cultural i política, com ha succeït a Mèxic.

Segons Nicol, una nova *idea de l'home*¹⁴ indoamericana no podria formular-se com a part d'una anhelada identitat hispanoamericana, perquè aquesta és una imatge contradictòria del passat, però amb la petjada indeleble de la colonització hispànica; és més aviat un projecte polític i cultural incomplet i és, en definitiva, una utopia per realitzar-se. Per això, l'herència hispànica a Hispanoamèrica és, sens dubte, juntament amb la colonització portuguesa del Brasil, una singularitat històrica moderna que ens constitueix malgrat tot, i per la qual cosa no podem abandonar o simplement rebutjar aquest llegat cultural. En això té tota la raó Nicol.

No obstant, Nicol postula una idea d'hispanitat la barreja cultural de la qual està desequilibrada, perquè implica que l'hispànic prevalgui sempre sobre l'indígena, i perquè suposa (erròniament) que no quedi res a rescatar de les cultures indígenes: «No sabemos cómo hubiese evolucionado el conjunto –no uniforme– de las culturas indígenas, pero lo cierto es que su evolución en el siglo XVI se cortó, y ahora la nostalgia de lo que pudo haber sido y no fue es algo ficticio, no entra en la cuenta de lo que es y de lo que puede ser» (Nicol, 1998, p. 96).

Nicol suposava que els esforços dels missioners de les ordres religioses en la defensa dels drets dels pobles indígenes van ser suficients per contenir la violència i l'explotació colonial¹⁵. Però sabem que no va ser així. Aquesta visió romàntica de l'evangelització dels pobles originaris com a obra espiritual s'allunya molt de la realitat històrica. El rellevant és que sigui una idea que encara roman en molta gent, tant a Espanya com a Hispanoamèrica. Nicol fins i tot sosté que en l'evangelització «no hi va haver ni va poder haver afany de domini, sentiment ofensiu de superioritat, doncs, encara que es tractava d'aconseguir una elevació, i per tant el desnivell era evident, la intenció no era pragmàtica, la meta era purament espiritual i el mètode era caritatiu, no era polític» (*Ibidem*). Aquestes idees, una mica ingènues, ja havien estat corregides per les obres d'historiadors com Robert Ricard. El cert és que per a l'època en què Nicol escriu, es coneixia bé que els colonitzadors espanyols no van respectar ni les persones ni la seva cultura, doncs els temples i còdexs van ser destruïts per considerar-los demoníacs i base de la idolatria indígena. La

(14) La «idea de l'home» (títol de les dues versions del llibre publicat en 1946 i 1977) és el concepte que Nicol elabora per expressar la necessitat humana de forjar una identitat simbòlica col·lectiva per projectar-la en el temps històric. Al llarg de la història, les diferents civilitzacions han produït diverses idees de l'humà que es projecten amb la mateixa pretensió de permanència i universalitat; però que, en quant aquestes civilitzacions sucumbeixen, les seves idees de l'home també perden vigència.

(15) Com se sap, alguns frares de l'escola de Salamanca, com Francisco de Vitoria, Bartolomé de las Casas o Alonso de la Veracruz, van intentar defensar els drets dels indis i van qüestionar la guerra de conquesta i espoli de terres i béns. Els seus esforços van donar lloc a les institucions que van tractar de regular la colonització i posar fre a la violència, accions que no hi va haver en els altres imperis colonials a Amèrica. Vid. Hanke, L. (1998) *La humanidad es una*. México, FCE; Velasco, A. (2023). *El devenir de la filosofía mexicana a través de sus tradiciones y controversias*. México, Instituto de Investigaciones Filosóficas (IIF)-UNAM.

destrucció de les cultures indígenes no va ser una conseqüència accidental d'una suposada integració cultural humanitària a l'hispanic, sinó un objectiu clarament buscat i planejat mitjançant l'evangelització, l'adoctrinament i l'ensenyament impositiu de l'espanyol i del catolicisme a la Nova Espanya.

L'evangelització com a obra espiritual mistificada

Nicol creia que la colonització evangelitzadora va aconseguir unificar espiritualment amerindis i europeus, colonitzadors i colonitzats, interpretació que avui és difícil de sostenir, ja que la unitat que va aconseguir la Corona Espanyola amb els seus súbdits americans es va basar en l'explotació i en la dominació colonial; i –precisament– es va aconseguir mitjançant la imposició del castellà i del catolicisme a una majoria de pobles indígenes supervivents, però no a tots. Encara que Nicol reconeix la desmesurada violència colonial, es decanta per una interpretació molt benivolent de la «conquesta espiritual» de Mèxic, concepte de l'historiador francès Robert Ricard (2008)¹⁶ que implicava, és cert, el reconeixement de la humanitat dels indis per poder ser evangelitzats i incorporats com a súbdits a la Corona Espanyola (cosa que no va succeir massivament en els imperis colonials britànic i francès a Amèrica). Però Nicol assumeix sense més que l'evangelització tenia com a única finalitat la salvació de les ànimes dels considerats com a infidels americans. Probablement alguns frares ho creien de bona fe, però, en el conjunt de les accions de domini colonial, la «conquesta espiritual» va demostrar la seva eficàcia per transmutar i subordinar la identitat cultural indígena, i apaivagar així les revoltes de les poblacions originàries. Avui sabem bé que el catolicisme practicat per les comunitats indígenes és més sincrètic del que es creia, i que es van conservar idees i pràctiques de les antigues creences religioses i cosmològiques.

L'equívoc de Nicol consisteix a creure que la conquesta va ser humanitzada per l'evangelització, quan aquesta en realitat va ser un mitjà eficaç per consolidar i aprofundir la dominació colonial i la integració de les poblacions indígenes a l'Imperi Espanyol¹⁷ com la seva principal força de treball per a l'explotació de la riquesa natural de les colònies. Amb el pas dels segles no podem més que observar en la colonització un procés durador de transposició i substitució cultural en la llengua i en les creences religioses de les poblacions originàries. Certament, la colonització hispànica de mitja Amèrica va ser un procés inèdit de domini cultural que destruïa i construïa alhora, una hibridació i mestissatge

(16) La «conquesta espiritual» a Nova Espanya, terme que va encunyar l'historiador francès Robert Ricard (2008), tenia almenys tres finalitats: a) justificar la dominació colonial mitjançant l'objectiu de l'evangelització dels indis, tasca molt cara a la cristiandat europea que es remetia a la idealització de les croades com a projecte evangelitzador o a la mal anomenada *reconquesta* hispànica dels regnes musulmans de l'Al-Àndalus; b) la integració dels pobladors originaris d'Amèrica a l'Imperi Espanyol com a súbdits, ja que era requisit professar el catolicisme; i c) el sotmetiment i adoctrinament educatiu per substituir i destruir les anteriors cultures, religions i llengües originàries pel castellà, el catolicisme i la cultura europea occidental. Aquesta conquesta espiritual va ser tan efectiva com la dominació i explotació colonial en termes econòmics i polítics. La conquesta d'Amèrica va ser, en efecte, obra conjunta de l'espasa, el jou i la creu.

(17) Encara que hi va haver pobles i comunitats indígenes que van ser privilegiats per la Corona Espanyola (i els seus cacics reconeguts en la seva autoritat i poder social), com a premi per la seva aliança amb els espanyols per derrotar l'Imperi Asteca, la majoria d'aquests pobles també van ser sotmesos a la transculturació colonitzadora.

ideològic, cultural, espiritual, però no una obra de *caritat cristiana* per civilitzar els incivilitzats, per la simple raó que a Amèrica (i a Mèxic) existien cultures molt desenvolupades i esteses, hereves d'una diversa i rica tradició ameríndia¹⁸.

La empresa española de América fue una acción insólita, por la razón primera y muy clara de que se inició con un descubrimiento. Esto planteó a los mismísimos españoles el problema de la espiritualidad. Para ellos fue evidente que la acción solo podía resultar legítima filosófica, teológica, moralmente si adquiría un valor universal, si su intención la convertía en una empresa de salvación, de incorporación espiritual. [...] La justificación y el título de legitimidad de la empresa estaban en el hecho de que ésta era eminentemente una empresa de evangelización del pueblo indígena. La incorporación del indio a la plena humanidad daba a la conquista un sentido espiritual y, por ende, universal. El afán de dominio y beneficio pragmático eran accesorios en la significación de la conquista [...] como empresa política el Imperio Español fracasó, y no fracasó, en cambio, como empresa espiritual (Nicol, 1998, p. 45).

A diferència del que planteja Nicol, l'Imperi Espanyol va ser el més reeixit de la Modernitat en els seus objectius, ja que va aconseguir imposar la llengua i la religió a una majoria de pobles amerindis, subjugar-los econòmicament i políticament i integrar-los a la seva ègida cultural i religiosa. Només l'imperi portuguès va realitzar una colonització similar al Brasil i, en part, a les seves colònies africanes. Però la colonització espanyola i portuguesa a Amèrica no va ser homogènia ni molt menys pacífica, no va evitar que subsistissin en resistència les creences i cultures autòctones ni que els pobles indígenes subjugats no es rebel·lessin contínuament des del segle XVI fins al XX, com ho va demostrar justament l'arribada del moviment zapatista.

Com ho destaca el llibre de Ricard (2008), la feina de les ordres mendicants: dominics, franciscans i agustins des del segle XVI (i posteriorment també jesuïtes) va aconseguir una evangelització àmpliament estesa, un coneixement sistemàtic de la història cultural i de les llengües indígenes, i va mantenir una defensa dels drets dels pobles originaris davant la brutalitat dels *encomenderos*, els funcionaris i les forces militars de la Corona Espanyola. Però no hem de confondre la labor encomiable de les ordres religioses, i la seva vocació evangelitzadora, amb els fins de l'Imperi Espanyol ni amb les pràctiques habituals de la colonització espanyola. No és que l'espasa destorbés la creu i l'enterbolís (com diu metafòricament Nicol), és que la colonització de tan extensos territoris i diversitat de pobles originaris hauria estat impossible sense la convergència de l'espasa i de la creu.

L'herència filosòfica de Nicol

El llegat filosòfic de Nicol és un testimoni extraordinari de l'exili espanyol a Iberoamèrica, i de la tragèdia que va representar per a ell i per a molts compatriotes la vida truncada que a Mèxic va poder recomençar, però mai restaurar com hauria volgut. Aquesta és la tragèdia que viu qualsevol persona exiliada que no se sent a gust al país d'acollida, en una nació que no comprèn bé i que, a més, sempre el considerarà estranger. L'exiliat pren consciència que viu en una situació ambigua i limítrofa; no pot tornar a la pàtria (encara que torni físicament), perquè aquesta ja no existeix més que a la seva memòria (amb més raó després d'una guerra devastadora) i, d'altra banda, l'exiliat tampoc no es troba a la nova terra, per més que li sigui afí. És una condició similar a la identitat col·lectiva buscada, i alhora, rebutjada pels pobles hispanoamericans, incloent-hi Espanya mateixa.

(18) Per fortuna, aquesta rica herència cultural va ser registrada i plasmada en obres com la de Bernardino de Sahagún: *La historia general de las cosas de la Nueva España*, que va acabar de compilar i traduir el 1577, també se la coneix com a *Còdex florentí*.

Som nacions bandejades a la recerca d'una identitat o una identitat imaginada a la recerca d'una terra comuna. En efecte, gràcies a la irreversible colonització de tres segles i a la convulsa independència política (però no cultural) que va trigar tant a consolidar-se, les nacions hispanoamericanes vam perdre la unitat que es basava en la colonització hispànica.

Què en queda avui d'aquesta hispanitat com la pensava en Nicol? Com podem forjar una nova identitat comunitària inclusiva i diversa que per fi faci justícia als pobles vençuts i colonitzats, però que conservaren en resistència la seva herència cultural, les seves llengües diferents del castellà i els coneixements de la seva terra i de la seva història? Avui no podem renunciar a aquest passat i renegar ambdues herències hispanoamericanes. Però encara no tenim una nova identitat; per construir-la no ens hauríem de desfer de la nostra llengua comuna perquè això seria un suïcidi cultural. Tanmateix, no tenim claredat sobre un projecte de nació mexicana pluriètnica i plurilingüe, ni projecte iberoamericà que inclogui també el que és indoamericà i afroamericà que ens constitueix. És encara una tasca pendent que requereix, com deia Nicol, més filosofia de la història com a *ciència estricta*.

Referències

- Castiñeira, Á. (1991) *Eduard Nicol: semblança d'un filòsof*. Barcelona, Fundació Acta per a les Idees i les Arts [Quaderns, núm. 10].
- Navarrete, F. (2016) *México racista: una denuncia*. Mèxic, Grijalbo.
- Nicol, E. (1972) *El porvenir de la filosofía*. Mèxic, Fondo de Cultura Económica.
- (1977) *La idea del hombre*. Mèxic, Fondo de Cultura Económica.
- (1980) *La reforma de la filosofía*. Mèxic, Fondo de Cultura Económica.
- (1982) *Crítica de la razón simbólica. La revolución en la filosofía*. Mèxic, Fondo de Cultura Económica.
- (1997) *La vocación humana*. Mèxic, Conaculta (Consejo Nacional para la Cultura y las Artes).
- (1998) *El problema de la filosofía hispánica*. Mèxic, Fondo de Cultura Económica.
- (1999) *Formas de hablar sublimes. Poesía y filosofía*. Mèxic, Instituto de Investigaciones Filológicas (UNAM)
- (2007) *Las ideas y los días*. Puebla, Afinita.
- (2021) *Ideas de vario linaje*. Mèxic, UNAM (2^a. ed. revisada).
- Ricard, R. (2008) *La conquista espiritual de México*. Mèxic, Fondo de Cultura Económica.
- Terrabras, J.M. (Ed.) (2010) *La filosofía d'Eduard Nicol*. Girona, Documenta Universitaria (Càtedra Ferrater Mora). [Col·lecció Noms de la Filosofia Catalana, 5].
- Velasco, A. (2023) *El devenir de la Filosofía Mexicana a través de sus tradiciones y controversias*. Mèxic, Instituto de Investigaciones Filosóficas (IIF)-UNAM.
- VV. AA. (1998) *Eduardo Nicol. La filosofía como razón simbólica*. Revista *Anthropos* (Huellas del conocimiento). Núm. extraordinari 3. Barcelona, Proyecto A.

The philosophical exile of Eduard Nicol

Abstract: This article analyses what exile entailed for the philosopher Eduard Nicol (1907-1990), who was born in Barcelona and went into exile in Mexico after the Civil War (1936-1939) for his loyalty to the Second Spanish Republic. Educated in the atmosphere of Catalan culture at the University of Barcelona, Nicol was forced to change his language to continue his teaching and intellectual work. In Mexico he always felt like a refugee, a situation that allowed him to meditate on his own Spanish-American being. This reflection led him to review the evangelizing colonization carried out by the Spanish empire. All in all, this encouraged the author to look for a new Mexican and Ibero-American identity that also includes Indo-American and African-American elements. This task is still pending and requires, as Nicol said, more philosophy of history as a strict science.

Keywords: Eduard Nicol, philosophy, language, exile, Mexico, colonization

El exilio filosófico de Eduard Nicol

Resumen: En este artículo se analiza lo que supuso el exilio para el filósofo Eduard Nicol (1907-1990), que nació en Barcelona y que se exilió en México después de la Guerra Civil (1936-1939) por lealtad a la Segunda República. Formado en el ambiente de la cultura catalana de la Universidad de Barcelona, Nicol se vio obligado a cambiar de lengua para continuar su labor docente e intelectual. En México siempre se sintió un refugiado, una situación que le permitió meditar sobre el propio ser hispanoamericano, una reflexión que le llevó a revisar la colonización evangelizadora llevada a cabo por el imperio español. Todo ello invita al autor de este trabajo a buscar una nueva identidad mexicana e iberoamericana que incluya también los elementos indoamericano y afroamericano. Se trata, en definitiva, de una tarea todavía pendiente que requiere, como decía Nicol, más filosofía de la historia como ciencia estricta.

Palabras clave: Eduard Nicol, filosofía, lengua, exilio, México, colonización

L'exil philosophique d'Eduard Nicol

Résumé: Cet article analyse ce qu'implique l'exil pour le philosophe Eduard Nicol (1907-1990), né à Barcelone et qui s'exile au Mexique après la guerre civile (1936-1939) pour sa loyauté envers la Seconde République espagnole. Formé dans l'atmosphère de la culture catalane à l'Université de Barcelone, Nicol a été contraint de changer de langue afin de poursuivre son enseignement et son travail intellectuel. Au Mexique, il s'est toujours senti comme un réfugié, une situation qui lui a permis de méditer sur son propre être hispano-américain, une réflexion qui l'a amené à revoir la colonisation évangélisatrice menée par l'empire espagnol. Au total, il invite l'auteur de cet ouvrage à rechercher une nouvelle identité mexicaine et ibéro-américaine qui inclut également des éléments indo-américains et afro-américains. En bref, il s'agit d'une tâche encore en suspens qui nécessite, comme le disait Nicol, davantage de philosophie de l'histoire en tant que science stricte.

Mots-clés: Eduard Nicol, philosophie, langue, exil, Mexique, colonisation